

КЛАСИФІКАЦІЯ СУЧАСНИХ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Бостан С.К.доктор юридичних наук, доцент
Запорізький національний університет**Анотація**

У статті досліджено актуальні теоретико-правові проблеми, пов'язані з класифікацією форм державного правління країн сучасного світу. Спираючись на наукові здобутки і власні розробки проблеми типологізації держав за формами правління, використовуючи деякі нові підходи до видової класифікації форм державного правління, запропоновано оновлену класифікаційну схему цих державно-правових явищ.

Ключові слова

Форма державного правління, монархія, поліархія, парламентська поліархія, президентська поліархія, змішана поліархія.

Annotation

The article is dedicated to the actual theoretical lawful problem concerned with the classification of forms of state government of nowadays countries. The author suggests a renewed classification scheme of these state lawful phenomena refer to the scientific achievements and his own working out of problem of the state typologization by the forms of government, using new approaches to the specific classification of state government forms.

Key words

Form of state government, monarchy, polyarchy, parliamentary polyarchy, presidential polyarchy, mixed polyarchy.

І. Вступ

Класифікація як аналітична процедура, що дає змогу впорядкувати різноманітну масу об'єктів, займає чільне місце в методологічному арсеналі юридичної науки, особливо в теорії держави і права. Визначаючи у множині державно-правових явищ і процесів сутнісне (об'єктивне) та випадкове (суб'єктивне), вона створює впорядковану картину цих явищ і процесів, дає уявлення про їх місце на просторово-часовій шкалі історії та сучасній політико-правовій мапі світу. Побудовані за сутнісними критеріями класифікаційні схеми мають не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки допомагають осмислювати умови і причини, що лежать в основі виникнення та функціонування державно-правових явищ, визначити закономірності та тенденції їх розвитку, підготувати на основі цього конкретні пропозиції щодо вдосконалення процесу державо- і правотворення в конкретній країні. Зокрема, це є актуальним для нашої

країни, де вже в котрий раз гостро постала проблема вибору оптимальної форми державного правління. Відсутність чіткого бачення українськими політиками процесу реорганізації структурно-інституціональної системи верховної влади України зумовила потребу подивитись на проблему форми державного правління України, її місце у світовому процесі державотворення через призму досвіду зарубіжних країн. Вирішення цього практичного завдання має сприяти, на нашу думку, оновлена класифікація форм державного правління сучасних країн.

Класифікація форм державного правління була і залишається предметом особливого пізнавального інтересу науковців на усіх етапах розвитку державно-організованого суспільства, не вгасає цей інтерес і сьогодні. Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що ці питання знайшли відображення, насамперед, у теоретико-правовій літературі узагальнювального характеру, перш за все, в навчальних виданнях з теорії держави і права. Представники теоретико-правової науки за поодинокими винятками не виходять за межі загальноприйнятої класифікаційної схеми форм державного правління, згідно з якою, всі сучасні держави за формою правління поділяються на два основні види: монархія й республіка. Монархії розрізняють на необмежені (абсолютні) та обмежені, або ж конституційні (дуалістичні та парламентські), республіки – на класичні (президентські та парламентські), гібридні (змішані) та деякі особливі (соціалістичні, монархічні, мілітарні тощо), що існують в одній або невеликій групі держав.

Певними "відхиленнями" від цієї традиційної класифікації у бік її вдосконалення відрізняються погляди таких вчених, як Е. Григоніс [7] та Р. Мухаєв [10]. Е. Григоніс, зокрема, класифікує республіки на єдиновладні (ідеократичні й неідеократичні) та засновані на поділові влади; Р. Мухаєв поділяє форми правління на "чисті", класичні (монархія, республіка) та нетипові (змішані – дуалістична монархія, президентсько-парламентська республіка; гібридні – монархічна республіка, республіканська монархія).

Крім узагальнених видань, ця проблема знайшла відображення і в деяких спеціальних публікаціях: монографії О. Зазнаєва [8], статтях В. Іванова [9], С. Рябова [11], В. Сухоноса [12], Г. Чапали [14]. Класифікуючи

сучасні форми державного правління, О. Зазнаєв дійшов висновку, що вони поділяються на чотири чисті "типи" систем правління: президентська, парламентська, напівпрезидентська та напівпарламентська, а В. Іванов стверджує, що на вісім: 1) деспотична; 2) парламентсько-урядова; 3) парламентська; 4) президентська; 5) президентсько-парламентська; 6) централістська; 7) богословська; 8) "народна" ("держава мас"). В. Сухонос, узявши за основу такий критерій, як спосіб формування установ виконавчої влади, класифікує сучасні форми державного правління на такі головні типи: монократична (абсолютна монархія і президентська республіка) та колегіально-представницька (парламентська монархія та парламентська республіка). Протилежної точки зору дотримується Г. Чапала, який головну відмінність між президентською та парламентською республіками вбачає у "способі політичної відповідальності уряду (кабінету міністрів)" [14, с. 63]. Заслугою на увагу і потребує подальшої розробки твердження В. Сухоноса, що в сучасних умовах класифікація за формальним джерелом влади не дає об'єктивних результатів, і віднесення таких країн, як Австралія, Великобританія, Канада до групи монархій, а США, Франції, Куби, НДРК та ін. – до однієї групи республіканських держав [12, с. 150], уже не відповідає сучасним політико-правовим реаліям.

Заслуга згаданих вище вчених полягає в тому, що вони в цілому започаткували вирішення зазначеної проблеми. Спираючись на їх пропозиції щодо вдосконалення традиційної класифікації форм державного правління, ми вирішили продовжити науковий пошук у цьому напрямі.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення теоретико-правових засад класифікації форм державного правління, а її конкретними завданнями: визначення комплексу сутнісних критеріїв класифікації форм структурно-інституціональної організації державної влади та побудова на їх основі об'єктивно зумовленої класифікаційної схеми форм державного правління.

III. Результати

Загальноприйнятою класифікацією форм державного правління у вітчизняній юридичній науці, як уже зазначалося, залишається така, що визнає дві основні її форми: монархію і республіку, які, у свою чергу, мають такі види: необмежені (абсолютні) та обмежені, або ж конституційні (дуалістичні та парламентські) монархії; класичні (президентські та парламентські), гібридні (змішані) та деякі особливі (соціалістичні, монократичні, мілітарні тощо) республіки.

Своїми базовими елементами ця класифікаційна схема в цілому відповідає політично-правовим реаліям і науковим потребам ХХІ ст. Водночас слід зазначити, що

деякі її ланки "застаріли" й потребують удосконалення. Передусім слід звернути увагу на класифікаційну операцію, яка дає вихідні (основні) види форм державного правління: монархію та республіку. Слабким місцем такого поділу вважаємо обраний для цього відповідний класифікаційний критерій. Ним, як відомо, є або "традиція" (зазвичай аргументація державознавців така: за традицією форма правління поділяється на монархії та республіки. – С.Б.), або ж "порядок заміщення посади глави держави (за спадком або ж обранням. – С.Б.)

"Традиція" як критерій викликає багато питань, оскільки його науковий зміст не піддається алгоритмізації і є досить сумнівним. Також малопродатним для визначення основних форм правління сучасних держав, на нашу думку, є і другий із згаданих критеріїв. Його використання в сьогоденних умовах дає суперечливі результати. Це яскраво простежується на прикладі так званих сучасних "парламентських монархій", котрі, якщо взяти за основу традиційні критерії, з одного боку, на третину є "монархіями", оскільки державу очолює спадкоємний, безвідповідальний глава держави; а з іншого – на дві третини "республіками", позаяк органи законодавчої та урядової влади формуються безпосередньо (парламент) або опосередковано (уряд) громадянами. Ще на початку ХХ ст. О. Алексєєв писав, що "монарх у сучасній державі перестає бути богом... Монарх – людина, котра законами країни покликана бути верховним державним органом. Він відрізняється від інших членів союзу не фізичними або духовними якостями, а лише властивостями юридичними, зумовленими тими повноваженнями, якими його наділяють основні закони країни. Безвідповідальність монарха в наші дні не може бути пояснена за допомогою метаюридичних понять, а має знайти своє обґрунтування лише у тому становищі, яке займає монарх серед інших органів" [1, с. 10–11].

Питання виникає й стосовно наявності таких, що вже віджили, "феодальних" монархічних форм у розвинутих країнах Європи, Північної Америки, Азії й Австралії та конституювання множини "прогресивних" республіканських форм у відсталих державах Африки.

На сучасному етапі такі суперечності все більше стають очевидними і свідчать про наявність певної кризи в питаннях про класифікацію форм державного правління. Тому цілком закономірними є спроби вчених знайти нові підходи до поділу держав за їх формами правління. У цьому плані заслуговує на увагу точка зору Е. Григоніса, який стверджує, що "всі форми правління можна поділити на єдиновладні й засновані на поділі влад, причому як тими, так і іншими можуть бути і монархія, і республіка" [7, с. 62]. На перший погляд, автор дає нібито зрозуміле пояснення з приводу того, що являють

собою “африканські республіки”, котрі, за цим критерієм, виступають “єдиновладними республіками”. Але “єдиновладна республіка,” як і “монархія, заснована на поділі влад”, – це “нонсенсні” словосполучення, які виключають одне одного за своїм змістом, оскільки в принципі монархія має бути тільки єдиновладною, а республіка – тільки такою, що заснована на поділі влади. У такому випадку ми маємо справу зі своєрідним “підлаштуванням” нового змісту під традиційні, непорушні поняття, що, однак, чіткості цьому питанню не додає.

Вихід із цієї ситуації, на нашу думку, полягає у визначенні сукупності певним чином упорядкованих критеріїв, які залежно від свого змісту можуть бути використані для визначення типів, видів та підвидів форм державного правління.

Головним для визначення типів форм державного правління є *принцип поділу влади*, відсутність або наявність якого вирішальним чином впливає на спосіб організації державної влади, визначає її структуру. Держава, що визнає і втілює в державне життя принцип поділу влади за типом форми правління, є, на нашу думку, поліархією; держава, структурно-інституціональна система верховної влади якої не базується на зазначеному принципі, є монархією [2].

Для визначення відповідних видів монархії та поліархії враховується *ступінь впливу інститутів глави держави й законодавчої влади на урядову владу*, який виявляється через певні засоби формування та контролю над нею. Критерієм визначення тих чи інших підвидів форм державного правління слугує *порядок формування інституту глави держави та зумовлений цим правовий статус останнього*.

Як бачимо, критерій, який вказує на спосіб формування інституту глави держави і який завжди вважався головним для визначення двох основних форм правління – монархії і республіки, ми помістили на останньому місці. Це не випадково, оскільки в сучасних умовах, на нашу думку, він набув формального характеру. На підтвердження цього можна навести приклад, коли правовий статус глав держав з так званою парламентською формою правління, де одні з них наслідують цю посаду (“парламентська монархія”), а інші на неї обираються (“парламентська республіка”) однаковий. У сучасній юридичній літературі справедливо відзначається, що ці “обидві форми державного правління не мають принципової відмінності в організації та функціонуванні вищих органів державної влади, за винятком визнання главою держави обраного президента або, відповідно, спадкового монарха” [13].

Порядок заміщення посади глави держави на певному історичному етапі (майже до початку ХХ ст.) справді був одним із тих ос-

новних чинників, що визначали зміст форми правління. Але в подальшому він втратив своє першорядне значення, оскільки визначальним для поділу форм правління стало не те, хто є главою держави і яким шляхом він заміщує цю посаду, а те, на яких принципах будується система владних органів, що здійснює правління в державі. З урахуванням цих концептуальних положень *ми спробували використати деякі інші підходи до класифікації форм правління сучасних держав*. Базою для цього слугує запропонована нами типологізаційна схема поділу форми державного правління на монархію та поліархію [2].

Монархія, на нашу думку, це типова для держави кастово-станового (рабовласницького та феодалного) суспільства форма правління, зміст якої відображається в політико-юридичній системі верховної державної влади, де вся її повнота сконцентрована в руках глави держави – монарха. Виходячи з цього, до сучасного типу монархії ми відносимо тільки ті держави, де заперечується принцип розподілу влади і, відповідно, державна влада повністю зосереджена в руках глави держави – монарха (Бахрейн, Бруней-Даруссалам, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Свазіленд). Однотипність владної структури цих держав, їх нечисленність не дають можливості виокремити видові відмінності їх форм правління.

З викладеного логічно випливає, що абсолютна більшість держав сучасного світу є поліархіями, тобто мають типову для держави громадянського суспільства форму правління, зміст якої відображається в зазначеній і такій, що функціонує на принципах народовладдя й розподілу влади соціально-політично-правовій системі вищих органів законодавчої та виконавчої влади. Але це не так, оскільки мова йде не про завершену соціально-політично-правову модель поліархії, а тільки про рівень наближеності різних країн до неї, що знаходить відображення, насамперед, у політичних та юридичних характеристиках форм правління держав, які в багатьох сучасних країнах не збігаються. Якщо для монархії така роздвоєність не характерна, оскільки зумовлений об'єктивними чинниками кастово-станового суспільства соціально-політичний зміст форми державного правління легітимується та юридично закріплюється самим монархом, то для громадянського суспільства навпаки: спочатку за допомогою суб'єктивної волі законодавця відбувається “юридична форма” у вигляді конституційно-нормативної конструкції, запозиченої, як правило, у розвинутих країн, а “політична форма” прилаштовується до неї залежно від рівня соціально-економічного, політичного та духовного розвитку громадянського суспільства на території конкретної держави.

З огляду на вищезазначене, ми вважаємо, що в дослідженні форми правління сучасної держави, визначенні її окремих видів необхідно виходити з тієї методологічної настанови, що поліархія має пізнаватися як двогранна система державної влади, де одна з цих граней (форм) – “юридична” (de-jure), інша – “політична” (de-facto).

“Юридична поліархія” являє собою закріплену в юридичних нормах стійку структурно-інституціональну систему вищих органів законодавчої та виконавчої влади, організація та функціонування якої спирається на принцип поділу влади та систему стримувань і противаг, що йому відповідає. На відміну від абсолютної та дуалістичної монархії, “юридична поліархія” поділяється на види. Її видові відмінності визначаються компетенційними взаємозв'язками між вищими законодавчими й виконавчими органами держави, характер взаємовідносин яких зумовлений обраним державою відповідним “типом розподілу влади”.

Одним із таких типів поділу влади є “м'який” (британський), що засновується на концепції дифузії (дисперсії) влади, яка, передбачаючи здійснення повноважень різними державними органами й посадовими особами, водночас не проводить чіткої межі між ними за інституціональним та функціональним принципом. Держави, законодавчо-виконавча владна система яких побудована на основі “м'якого” типу розподілу влади, ми відносимо до парламентського виду поліархії. Інший тип розподілу влади – “жорсткий” (американський) – передбачає формальну ізолюваність кожної з гілок влади, а також відсутність між ними тісних функціональних відносин, лежить в основі президентського виду поліархії. Третій тип розподілу влади – “змішаний” (сегментарний), який об'єднує у своєму змісті елементи “м'якого” та “жорсткого” типів, слугує основою для визначення третього виду поліархічної форми державного правління – змішаного. Отже, сучасний тип форми державного правління – поліархічний – має своїми юридично визначеними видами: парламентську поліархію, президентську поліархію та змішану поліархію.

Відносно визначення підвидів названих видів форм державного правління, слід зазначити, що такою, що потребує вдосконалення, є внутрішня класифікація парламентської поліархії. Зокрема, ми вважаємо, що традиційний поділ парламентських форм правління на “парламентську республіку” та “парламентську монархію” не відповідає сучасним реаліям: він здійснений за вказаним уже другорядним критерієм – хто стоїть на чолі держави – спадковий або ж обраний глава. Основним критерієм класифікації, на нашу думку, слід узяти принцип розподілу державної влади. Згідно з ним, “парламентська республіка” та “парламентська

монархія” за своїм змістом суттєво між собою не відрізняються. Їх можна об'єднати в межах одного й того самого виду поліархічної форми державного правління – “парламентської поліархії”. Підвиди останньої можна визначити за порядком формування та правовим становищем інституту глави держави. Форму правління тих держав, де глава заміщує цей пост на основі виборчої процедури, учасником якої обов'язково є парламент, пропонується визначити як “парламентська поліархія з обраним главою держави” (Греція, Італія, Індія, Німеччина, Пакистан, Чехія та ін.); а тих, де продовжує зберігатися архаїчна процедура заміщення поста через певний порядок престолонаслідування, – “парламентська поліархія зі спадковим главою держави” (Великобританія, Бельгія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія та ін.).

У цьому ж руслі визначені і підвиди змішаної форми поліархічного правління. Класифікація змішаних поліархій на президентсько-парламентські та парламентсько-президентські, що відображає певний рівень відхилення їх змісту в бік президентської або ж парламентської форм правління, на нашу думку, є досить узагальненою й максимально не відображає того рівня диференціації, котрий існує серед зарубіжних держав з такою формою правління. Виходячи з цього, замість дволанкової ми пропонуємо чотириланкову класифікаційну схему змішаної поліархії, що поділяється на такі підвиди: президентсько-парламентська (Білорусь, Казахстан, Південна Корея, Росія тощо) [3] та парламентсько-президентська (Австрія, Ірландія, Ісландія, Хорватія, Фінляндія тощо) [6], у структурі яких суттєво переважають, відповідно, президентські й парламентські елементи, і напівпрезидентсько-напівпарламентська (Вірменія, Франція) [4] та напівпарламентсько-напівпрезидентська (Литва, Македонія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина та ін.) [5], у юридичних конструкціях яких простежується певний баланс елементів “президентціалізму” й “парламентаризму” з незначною перевагою в першому випадку президента, а в другому – парламенту.

IV. Висновки

Підводячи підсумки проведеного дослідження, ми дійшли висновку, що сучасні політико-правові реалії потребують творчого підходу до вироблених державознавчою наукою теоретичних конструкцій. Серед них і класифікація форм державного правління, спроба оновлення якої здійснена нами. Суть оновленої класифікаційної схеми цих важливих для державного будівництва явищ полягає в тому, що держави за історичним типом форми правління, порівняно з традиційною класифікацією, поділяються на монархії та поліархії; монархія представлена абсолютною монархією, дуалістична монар-

хія є типом і одночасно видом форми правління перехідної (від кастово-станового до громадянського суспільства) держави, а поліархія має своїми видами парламентську, президентську та змішану поліархії. Крім типологічного поділу форм правління на монархію і поліархію, новим акцентом у пропонуваній класифікації є також обґрунтування, по-перше, недоцільності віднесення таких видів форм державного правління, як “парламентська монархія” та “парламентська республіка” до різних типів форм правління, оскільки за своїми сутнісними ознаками вони належать до одного й того самого історичного типу форми правління – поліархічного, виступаючи як такі види останнього: “парламентська поліархія з обраним главою держави” і “парламентська поліархія зі спадковим главою держави”, і, по-друге, поділу змішаних поліархій на такі підвиди: президентсько-парламентську, напівпрезидентсько-напівпарламентську, напівпарламентсько-напівпрезидентську та парламентсько-президентську поліархії.

Запропонована нами класифікаційна схема форм державного правління, безумовно, не претендує на істину в останній інстанції, а є лише основою для майбутніх дискусій і, відповідно, продовження наукових розвідок з цієї проблеми. Надалі більш глибокого опрацювання потребує класифікація форм державного правління на підвиди, зокрема в межах президентської форми правління.

Література

1. Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М., 1907. – 70 с.
2. Бостан С.К. Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління / С.К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18–24.
3. Бостан С.К. Президентсько-парламентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С.К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 2. – С. 39–50.
4. Бостан С.К. Напівпрезидентсько-напівпарламентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С.К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 3. – С. 16–25.
5. Бостан С.К. Напівпарламентсько-напівпрезидентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С.К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 4. – С. 31–40.
6. Бостан С.К. Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С.К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 2. – С. 88–97.
7. Григонис Э.П. Теория государства и права : курс лекций / Э.П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
8. Зазнаев О.И. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты : монография / О.И. Зазнаев. – Казань : Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2006. – 374 с.
9. Иванов В. О форме государственного правления [Электронный ресурс] / В. Иванов. – Режим доступа: http://www.russ.ru/stat_i/o_forme_gosudarstvennogo_pravleniya.
10. Мухаев Р.Т. Теория государства и права / Р.Т. Мухаев. – М. : Приор, 2002. – 464 с.
11. Рябов С. До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки / С. Рябов // Інтеграція України у світове співтовариство. – К., 1999. – С. 149–154.
12. Сухонос В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В. Сухонос // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 21. – С. 57–63.
13. Тихонова Є.А. Парламентська республіка / Є.А. Тихонова // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : “Укр. енцикл.” ім. М.П. Бажана, 2002. – Т. 4: Н–П. – С. 438–439.
14. Чапала Г.В. Парламентсько-президентська форма правління: загальні риси й особливості / Г.В. Чапала // Українська державність: становлення, досвід, проблеми. – Х., 2001. – С. 63.